

Persoonlijkheden

Gerhard Hoogers

De esthetica van de beslissing. De politieke filosofie van Carl Schmitt

Gerhard Hoogers laat in deze aflevering van Persoonlijkheden zien dat het oeuvre van Carl Schmitt draait om 'de esthetica van de beslissing'.

Inleiding

Op 17 januari jongstleden organiseerde *Groniek* een symposium rond het thema religie, politiek en de uitzonderingstoestand. Op dit symposium werd uitgebreid aandacht besteed aan het denken en de geschriften van de Duitse staats theoreticus Carl Schmitt. Verwonderlijk is dit niet: meer dan wie ook is Schmitt de theoreticus van de uitzonderingstoestand en de relatie tussen politiek en religie geweest. Of sterker: voor het religieuze fundament van al wat politiek heet, bezat hij een grote sensitiviteit. De aandacht voor Schmitt op het symposium is evenzeer een uiting van de gegroeide aandacht die ook in Nederland de laatste jaren aan het gedachtegoed van de Duitse denker gewijd wordt. Deze gegroeide aandacht is in zekere zin opmerkelijk, slechts weinig denkers zijn bij leven al zozeer omstreden geweest als [juist] Carl Schmitt. 'An Carl Schmitt scheiden sich die Geister' is een uitspraak die in Duitsland reeds sinds jaar en dag over het oeuvre van deze staatsrechtgeleerde gedaan wordt. Weinigen hebben zozeer tot de meest verhitte debatten aanleiding gegeven als het 'orakel uit Plettenberg'; in de jaren twintig behoorde hij tot de meest scherpzinnige theoretici van het grondwettelijk bestel van de Weimarrepubliek en zijn adviezen hadden begin jaren dertig tot doel het grondwettelijke bestel althans in rudimentaire vorm overeind te houden. Na de *Machtübernahme* van 30 januari 1933 echter, verwelkomde hij even enthousiast de nieuwe machthebbers en tenminste een aantal jaren lang is hij een overtuigd aanhanger van de nationaal-socialistische omwenteling geweest. Was Schmitt een opportunist? Of erger nog, iemand die altijd al een aanhanger geweest was van het soort politiek dat Hitler voorstond en wiens hameren op de noodzaak van een sterke Rijkspresident in feite een preluderen op de *Führerstaat* was? Waarin ligt het belang van iemand, aan

wiens oeuvre men zich kennelijk zo eenvoudig branden kan en die zozeer zelf met politiek vuur gespeeld heeft?

In deze korte analyse van Schmitts denken hoop ik een antwoord te formuleren op de vraag of deze denker inderdaad gevaarlijk is en zo ja, waarom men hem - ondanks, of wellicht zelfs juist dankzij dat gevaar - toch zou moeten lezen. Ik laat die analyse voorafgaan door een korte biografische schets.

Carl Schmitt (1888-1985): het leven van een buitenstaander

Het leven van Carl Schmitt¹, dat vrijwel de gehele twintigste eeuw zou omspannen, begon op 11 juli 1888, het *Dreikaiserjahr* dat culmineerde in de kroning van Wilhelm II tot koning van Pruisen en Duits keizer. Schmitt was bovendien katholiek in een overwegend protestante omgeving: zijn vader was de koster van de Plettenbergse parochiekerk. Als Rijnlander en als katholiek kwam Schmitt dus reeds als een buitenstaander ter wereld in het protestantse en oostwaarts blikkende Pruisen. Hij bleek al jong over een grote intelligentie te beschikken, maar ook over een onafhankelijke en kritische geest: hij werd van zijn kostschool verwijderd, omdat hij in het bezit was van enkele werken van vrijzinnig-protestante theologen. De jonge Schmitt, die met het idee rondliep om romans te schrijven en leraar aan een gymnasium te worden, wilde na het gymnasium aanvankelijk filologie gaan studeren, maar op aanraden van zijn familie werd het toch een studie in de rechtsgeleerdheid, die hij in de zomer van 1907 begon aan de Koninklijke Friedrich-Wilhelmsuniversiteit² in Berlijn. Hij voltooide zijn studie, die hij voor een deel ook aan de universiteiten van München en Straatsburg volgde, reeds in 1910 met *Über Schuld und Schuldarten im Strafrecht*, waarop de jonge Schmitt ook onmiddellijk promoveerde. In 1916 volgde toen zijn habilitatie in Straatsburg met het geschrift *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*. Was zijn promotie nog vooral strafrechtelijk gericht, met zijn habilitatiegeschrift werd Schmitt actief op het gebied dat zijn leven lang het zijne zou blijven: het staatsrecht en de staatstheorie. In datzelfde jaar publiceerde de 28-jarige Schmitt echter ook een studie over het vier jaar daarvoor verschenen gedicht *Nordlicht* van Theodor Däubler,

1 De gegevens over Schmitts leven ontleen ik in belangrijke mate aan Paul Noacks boek *Carl Schmitt. Eine Biografie* (Frankfurt am Main en Berlijn 1996).

2 Na de Tweede Wereldoorlog omgedoopt tot de Humbolt-universiteit.

waarin hij blijk gaf van zijn blijvende belangstelling voor de kunst en de literatuur.³ Na zijn habilitatie werkte Schmitt enkele jaren aan zijn eerste klassiek geworden geschrift: het in 1919 verschenen *Politische Romantik*. In dit geschrift definieerde hij voor het eerst zijn positie ten opzichte van de romantiek als politieke beweging, die hij voor occasionalistisch hield en scherp afwees.⁴ In deze publicatie openbaarde zich ook voor het eerst duidelijk Schmitts problematische verhouding tot de moderniteit en het liberalisme als heersende politieke filosofie van die moderniteit.

Schmitt moest na zijn habilitering in dienst, maar ernstige rugklachten verhinderden actieve frontdienst en bezorgden hem in München een administratieve post die verder studeren mogelijk maakte. In het mondaine en roerige München van de late Keizertijd en de vroege Weimarrepubliek bleef de kleinburgerlijke, provinciale en principieel-katholieke Schmitt opnieuw een buitenstaander, ook na zijn aanstelling per 1 september 1919 aan de Handelshogeschool. Zijn eenvoudige afkomst frustreerde hem in de eerste na-oorlogse jaren zeer: na zijn huwelijk met de van oorsprong Servische Pawla Dorotič noemt Schmitt zich een tijd lang Carl Schmitt-Dorotič, om zijn wel erg eenvoudige naam enigszins exotisch te maken. Dit huwelijk was overigens geen lang leven beschoren: reeds in 1924 scheidden de echtelieden weer.

Intussen had Schmitt in 1921 een professoraat aan de Universiteit van Greifswald aanvaard en in datzelfde jaar zijn tweede klassiek geworden geschrift gepubliceerd: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. Hierin houdt Schmitt zich voor het eerst systematisch bezig met een drietal noties die hem een leven lang [zouden] blijven fascineren, juist ook in [zijn] [liever: hun] onderlinge samenhang: de uitzonderingstoestand, de beslissing en de soevereiniteit. In datzelfde jaar aanvaardde hij een betrekking aan de Universiteit van Bonn; in het Oostduitse en zeer protestante Greifswald gedijde Schmitt slecht en de komst naar het Rijnlandse en katholieke Bonn was voor hem dan ook een soort thuiskomen. Hij zou tot 1928 in Bonn blijven en een

3 In 1956 zal Schmitt onder meer een Shakespeare-studie het licht doen zien onder de titel *Hamlet oder Hekuba – Der Einbruch der Zeit in das Spiel* (Düsseldorf en Keulen 1956).

4 Schmitt bedoelde met zijn verwijt van occasionalisme dat de Romantiek geen duidelijke politieke 'grondstructuur' had: romantici wisselden volgens hem moeiteloos van overtuiging en werden van revolutionair conservatief, al naar gelang de 'occasio', de toevallige omstandigheid, het hen ingaf.

groot aantal klassiek geworden teksten daar schrijven: de *Politische Theologie* (1922), de *Geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus* (1923), de oerversie van *Der Begriff des Politischen* en zijn eerste volkenrechtelijke geschriften. Ook trouwde hij voor de tweede keer, in 1926, met de eveneens Servische Duschka Todorovič. Omdat zijn scheiding kerkrechtelijk nooit erkend was leverde dit hem wel een excommunicatie wegens bigamie op, die standhield tot de dood van zijn vrouw in 1950. Uit het huwelijk werd één kind geboren, dochter Anima, in 1931. Ook haar zou Schmitt overigens overleven: zij overlijdt in 1983 aan borstkanker.

In 1928 verscheen Schmitts *Verfassungslehre*, zijn belangrijkste staatsrechtelijke geschrift en in datzelfde jaar werd hij benoemd tot hoogleraar

Carl Schmitt als student in 1912. Uit: Paul Noack, *Carl Schmitt. Eine Biographie* (Frankfurt am Main en Berlijn 1993) 188-9.

Staatsrecht aan de *Handelshochschule* in Berlijn, op de leerstoel van de vader van de Rijksgrondwet van 1919, Hugo Preuß. Daarmee keerde Schmitt terug naar de stad waar hij in 1907 zijn rechtenstudie begon en daarmee kwam hij in de nabijheid van de politieke macht. Nadat in september 1930 het kabinet-Müller gevallen was en het niet meer mogelijk bleek om een regering te formeren die kon steunen op het vertrouwen van de Rijksdag, werd Schmitt in toenemende mate betrokken bij de dagelijkse politiek, als staatsrechtelijk adviseur van Rijkspresident Von Hindenburg en zijn vertrouwelingen. Zowel de regering van Rijkskanseliers Brüning (1930-1932) en Von Papen (voorjaar-de-

cember 1932) steunden slechts op het vertrouwen van de Rijkspresident en handelden op basis van art. 48 van de Rijksgrondwet, dat de regeling van de presidentiële noodbevoegdheden bevatte. Schmitt schreef een grote hoeveelheid adviezen met betrekking tot de vraag in hoeverre bepaalde maatregelen geoorloofd waren onder dit artikel. Hij verdedigde in de zomer van 1932 het Rijk in het beroemde proces van Pruisen tegen de Rijksregering voor het Duitse Staatsgerechtshof, de zogeheten *Preußenschlag*. In 1931 en 1932 publiceerde hij ook een tweetal theoretische beschouwingen waarin hij de taak van de Rijkspresident als hoeder van het grondwettelijke bestel verdedigde (*Der Hüter der Verfassung*) en de opvatting onderbouwde dat grondwetswijzigingen niet tot de formele of materiële vernietiging van de grondslagen van het grondwettelijke bestel zelf mogen leiden, omdat de bevoegdheden van de grondwetgever zelf genormeerd en begrensd worden door de Grondwet. Deze laatste opvatting, verdedigd in het lange artikel *Legalität und Legitimität*, is in artikel 79 lid 3 van het na-oorlogse *Grundgesetz* gecodificeerd. Ook publiceerde hij in die zomer zijn beroemdste geworden boek, *Der Begriff des Politischen*, waarin hij een poging doet om het wezen van het politieke te duiden. Vanaf de zomer van 1932 keerde Schmitt, die inmiddels een bekende figuur in Duitsland was geworden, zich in het openbaar tegen een machtsovername door de Communisten of de NSDAP en affillieerde hij zich sterk met *Reichswehrminister* Von Schleicher, die in december 1932 Rijkskanselier werd en aanstuurde op een splijting van de NSDAP teneinde Hitler te isoleren.

Des te verrassender was het voor velen, dat Schmitt, die nadat Hitler in januari 1933 tot Rijkskanselier was benoemd enkele maanden had gezwegen, in mei 1933 lid van de NSDAP werd en zich actief aan de zijde van het nieuwe regime opstelde. Hij schreef enkele boeken waarin hij het bewind van Hitler analyseerde en in gunstige zin beschreef, werd door Göring benoemd tot lid van de Pruisische Staatsraad en was in die hoedanigheid betrokken bij het opstellen van een aantal van de belangrijkste wetten die de nieuwe staat vorm gaven. Zelfs nadat tijdens de Nacht van de Lange Messen, 30 juni 1934, zijn vriend en vroegere beschermheer Von Schleicher op last van Hitler vermoord was, bleef Schmitt het regime openlijk ondersteunen. Eén van zijn meest beruchte publicaties, *Der Führer schützt das Recht*, verscheen als reactie op de gebeurtenissen rond de dertigste juni. In het voorjaar van 1933 was Schmitt bovendien benoemd tot hoogleraar Staatsrecht aan de Universiteit van Keulen, als opvolger van Hans Kelsen, die wegens zijn joodse afkomst niet langer mocht doceren. Niet alleen heeft Schmitt met geen

woord geïnteresserd tegen het gedwongen pensioen van Kelsen en andere joodse of sociaal-democratische hoogleraren, in 1936 heeft hij bovendien in zijn hoedanigheid van voorzitter van de afdeling hoogleraren van de NS-juristenbond en lid van het bestuur van de academie voor Duits Recht een congres georganiseerd onder de titel *Das Judentum in der Rechtswissenschaft*. De voordracht die Schmitt hier gehouden heeft is rabiaat antisemitisch en bevat een blinde gehoorzaamheidsverklaring aan het adres van Hitler en zijn nationaalsocialistische revolutie.

Omstreeks die tijd was Schmitt dan ook in de ogen van vriend en vijand uitgegroeid tot de 'Kroonjurist van het Derde Rijk': de meest toonaangevende van de staatsrechtgeleerden uit de Weimarrepubliek die zich aan de zijde van de NSDAP geschaard hadden, en invloedrijke functies in het nieuwe Duitsland uitoefenden.⁵ De werkelijkheid van Schmitts positie in het nationaal-socialistische Duitsland was echter gecompliceerder. Want als voormalig medewerker van Von Schleicher en Von Papen, als adviseur van Rijkspresident Von Hindenburg en als katholiek intellectueel was Schmitt in het nieuwe Duitsland een kwetsbaar man. Niet iedereen was vergeten dat hij zich voor de *Machtübernahme* in woord en daad had ingezet om de NSDAP te bestrijden. Bovendien was hij in de Weimarrepubliek nauw bevriend geweest met een aantal joodse en sociaal-democratische kunstenaars, intellectuelen en juristen. Vanaf het voorjaar van 1936 woedde in het SS-blad *Das Schwarze Korps* een scherpe, maar steeds anoniem gevoerde polemiek tegen Schmitt waarin deze werd afgeschilderd als een *Wendehals*, die slechts uiterlijk voor het nationaal-socialisme had gekozen, maar innerlijk katholiek en conservatief gebleven was, met een binding aan de oude *Systemzeit* en zijn burgerlijke staatsvorm. Schmitt ontkwam ternauwernood aan politieke vervolging, maar na 1936 verdween hij uit zijn prominente posities in het Duitse Rijk en staakte hij zijn betrokkenheid bij en analyse van de concrete politiek van het Duitse Rijk. Hij wendde zich zelfs af van het staatsrecht en ging zich bezighouden met het volkenrecht en de volkenrechtsgeschiedenis. Wel werd hij in 1938 benoemd tot hoogleeraar Staatsrecht aan de Friedrich-Wilhelmsuniversiteit in Berlijn, zijn oude *alma mater*, maar het was zijn collega en opponent Otto Koellreuter die de 'ideologische' component van het staatsrecht in Berlijn invulde. Schmitt wees ook alle promoties af met een ideologische lading. In de laatste jaren van het Derde Rijk ging Schmitt in toenemende mate de weg van de *innere*

5 Zie hierover zeer uitgebreid A. Koenen, *Der Fall Carl Schmitt. Sein Aufstieg zum 'Kronjuristen des Dritten Reiches'* (Münster 1994).

Emigration: zonder zich openlijk tegen het regime te keren, distantieerde hij zich hier steeds verder van en onttrok zich aan het publieke debat en het openbare leven. In 1938 publiceerde hij een kleine Hobbes-studie, *Der Leviathan*, waarin voor de zorgvuldige lezer een duidelijke afwijzing van het nationaal-socialisme, zijn totalitaire regeringsvorm en zijn rassentheorie te herkennen valt.

En zo bevond Schmitt zich op een tragische wijze *zwischen den Fronten*: voor de Geallieerden, en de Duitsers die zich tegen het nationaal-socialisme gekeerd hebben was zijn aanvankelijke affiliatie met het regime onvergeeflijk, terwijl Schmitt voor de Nazi's op zijn minst sinds 1936 ook een zeer suspect figuur was geworden, die slechts ternauwernood aan het concentratiekamp ontsnapt was. Ook in het Derde Rijk bleef Carl Schmitt in zekere zin wat hij altijd al geweest was: een buitenstaander. Na de oorlog werd hij tweemaal gearresteerd op verdenking van betrokkenheid bij oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de mensheid. Tweemaal is hij ook weer vrijgelaten en in 1948 werd besloten dat er geen vervolging tegen Schmitt zou worden ingesteld. De 'Kroonjurist van het Derde Rijk' werd echter vanaf de stichting van de Bondsrepubliek wel getroffen door een levenslang leerverbod en zijn in beslag genomen wetenschappelijke bibliotheek heeft hij nooit teruggekregen. Schmitt trok zich terug in zijn geboortedorp Plettenberg, waar hij in een soort hernieuwd *Exil* ging. De omstreden reputatie die Schmitt na 1933 had gekregen bleef hem echter aankleven: voor velen was hij een onverbetterlijke Nazi, die reeds voor 1933 een wegbereider van Hitler geweest was, voor anderen was hij de meest scherpzinnige analyticus van de crisis van de twintigste-eeuwse staat. Schmitt bleef ondanks zijn leerverbod wetenschappelijk wel actief. Hij publiceerde nog een aantal boeken, waarvan *Der Nomos der Erde* uit 1950 het belangrijkste is. Dit boek is een neerslag van zijn volkenrechtelijke onderzoek vanaf de vroege jaren dertig en kan beschouwd worden als Schmitts volkenrechtelijke hoofdwerk. Ook bleef Schmitt in contact met vrijwel de gehele Duitse intelligentsia, die vanaf de vroege jaren vijftig in toenemende mate de weg naar Plettenberg wist te vinden. Zoals de Franse Hegelinterpreet en marxist Kojève het omschreef: 'Carl Schmitt ist doch fast der Einzige, mit dem es sich zu reden in Deutschland lohnt.' En zo bleef Schmitt een enigmatische man, een buitenstaander in het politieke en wetenschappelijke discours van het na-oorlogse Duitsland die desondanks door brieven en gesprekken invloed bleef houden, die school maakte, die twee *Liberi Amicorum* ontving (in 1958 toen hij 70 werd en in 1968 toen hij 80 werd) maar ook door velen verfoeid en veracht bleef.

In 1970, toen hij 82 was, publiceerde hij zijn laatste boek.⁶ In 1978, toen hij 90 werd, verscheen zijn laatste wetenschappelijke artikel in *Der Staat*, waarvan zijn leerling Ernst-Wolfgang Böckenförde hoofdredacteur was.⁷ Dit artikel is in veel opzichten Schmitts zwanenzang. Nog éénmaal passeren alle grote wetenschappelijke themata uit zijn leven de revue, nog éénmaal confronteert Schmitt zichzelf en zijn lezers met het nationaal-socialisme en zijn gevolgen. Na 1978 zette zijn *Umnachtung* in. Hij werd langzaam doof en blind en begon in de laatste maanden van zijn leven aan wanen en angsten te leiden. Na een val op oudejaarsdag 1984, waarbij hij zijn heup brak, werd Schmitt in het ziekenhuis van Plettenberg opgenomen. Daar overleed hij op paasmaandag 1985, bijna 97 jaar oud. Hij ligt begraven in Plettenberg.

De esthetica van de beslissing: de structuur van Schmitts politieke filosofie

Twee grote Europese denkers hebben aan het einde van de negentiende eeuw aandacht gevraagd voor de crisis van de moderniteit, voor het feit dat het project van de Verlichting met zijn eenzijdige *Bejahung* van rationaliteit en menselijke vervolmaakbaarheid, welhaast noodzakelijk blind moet zijn voor de beperktheid van de ratio en de schaduwzijden van de menselijke natuur. Hoewel hun analyses niet identiek zijn, zit er desondanks een grote mate van overeenkomstigheid tussen hetgeen Friedrich Nietzsche en Max Weber schreven en dachten. Nietzsche omschrijft de centrale gebeurtenis van het na-middeleeuwse Europa als *de dood van God*: de ervaring van het zich ontvouwende nihilisme. In het verdwijnen van God openbaart zich immers zowel het verdwijnen van de (morele) grond onder onze voeten alsook de ervaring van dit verdwijnen. Voor Weber is sprake van een ontwikkeling van *onttovering* (*Entzauberung*): de rationalisering en technologisering van de maatschappij en de staat leiden tot het verdwijnen van de ervaring van het transcendente, althans tot het volledig privatiseren van alle transcendente en/of religieuze noties. Voor zowel Nietzsche als Weber wordt de moderne tijd derhalve gekenmerkt door de wezenlijke ervaring van de privatisering van het religieuze, door het wegvallen van bezielde en

6 *Politische Theologie II. Die Legende von der Erledigung jeder politischen Theologie* (Berlijn 1970).

7 *Die legale Weltrevolution – Politischer Mehrwert als Prämie auf juristische Legalität und Superlegalität* (Berlijn 1978).

bezielande verbanden en de vervanging daarvan door rationele en technologische doelen en methoden.

De invloed die Nietzsche en Weber gehad hebben op het Duitse en algemeen-Europese politieke en intellectuele klimaat kan nauwelijks overschat worden. Ook Schmitt is sterk beïnvloed door Webers onttoveringsthese.⁸ Als gelovig katholiek stond hij welhaast instinctief problematisch ten opzichte van de voortschrijdende technologisering. Zijn gehele wetenschappelijke werk kan dan ook geduid worden als een zich verzetten tegen transcendentieverlies, tegen de optimistische wijsgerige antropologie van liberalisme en socialisme en tegen de technologisering van de staat en zijn ordeningsstructuur, het recht.

Centraal in Schmitts denken staat de *beslissing*. Zijn denken wordt om die reden dan ook vaak aangeduid als decisionistisch. In bijna al zijn geschriften denkt en schrijft Schmitt over het belang van de beslissing, in en buiten het recht. Schmitt is gefascineerd door de beslissing. Hij lijkt zelfs de beslissing als een vorm van schoonheid te beschouwen en daarom kunnen we misschien spreken van de *aesthetica van de beslissing* bij de duiding van Schmitts oeuvre. Waarom is Schmitt zo in de ban van de beslissing, of anders gezegd, waarin ligt voor hem het belang van die beslissing?

Schmitts meest uitgesproken definitie van de beslissing is te vinden in *Politische Theologie* uit 1922. Hij stelt hierin dat het juridisch onmogelijk is om een oordeel over de toepassing van een rechtsnorm, ten einde toe uit die norm af te leiden. Daarom gaapt er tussen norm en feit een onoverbrugbaar gat. Onoverbrugbaar? Nee. Want de overbrugging wordt gevonden in de beslissing van de rechter om de norm op het feit toe te passen. En die beslissing nu, schrijft Schmitt, is normatief uit een niets geboren.⁹

Hierin ligt, zou men kunnen zeggen, Schmitts verdedigingslijn tegen de technologisering van het recht: elke rechtsleer die de these verdedigt dat het recht een gesloten systeem kan zijn, vergeet of verdringt het onherroepelijke binnendringen in die rechtsorde van de beslissing, die het recht voortdurend met zijn eigen onvolmaaktheid en onvolledigheid confronteert. Het recht is niet een perfect systeem, het is ook niet perfect te maken, het recht is een systeem dat pas gesloten kan worden door het treffen van een beslissing

8 De relatie tussen het denken van Schmitt en dat van Nietzsche en Weber wordt uitgebreid geanalyseerd in John P. McCormicks *Carl Schmitt's critique of liberalism. against politics as technology* (New York 1997).

9 C. Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität* (Berlijn 1993)34-38.

die zelf niet vanuit de rechtsorde gefundeerd kan worden. De paradox is dan ook deze: de handeling die het recht sluitend maakt, wijst dat recht voortdurend op zijn eigen niet-afgesloten, niet-perfecte zijn.

En wat in het klein voor de eenvoudige rechterlijke beslissing geldt, geldt in het groot ook. Want, zo stelt Schmitt, de hele gelding van de rechtsorde *überhaupt* is niet vanuit het recht te begrijpen. Alle rechtsregels in een staat ontleen hun gelding aan een hoogste norm, gewoonlijk een grondwet. En de grondwet ontleent zijn gelding niet aan een nog hogere norm (want zij is juridisch gesproken de *prima causa*) maar aan een beslissing dat *déze* grondwet gelden zal, dat *déze* grondwet de normering van de rechtsorde zal zijn. Wie is gerechtigd tot het nemen van deze beslissing, die inderdaad als uit een normatief niets verschijnt? De soeverein. Voor Schmitt (en hij staat hier in een lange Europese traditie, die met Rousseau begint) is de soeverein niet slechts degene die de beslissing tot de gelding van de rechtsorde geeft, hij is precies de soeverein omdat hij zelf van buiten die rechtsorde komt, omdat hij *transcendent* is aan de rechtsorde.¹⁰

Anders gezegd: de soeverein bevindt zich, juridisch gesproken, in de natuurtoestand. Waar hij optreedt, is geen recht, omdat de vraag nog niet beantwoordt is welk recht te gelden heeft. Souvereiniteit is derhalve een aan het recht transcendent begrip, dat het recht confronteert met zijn eigen openheid. Voor Schmitt is de vraag naar de souvereiniteit een vraag die niet slechts als funderingsvraag van belang is: want zij wordt actueel zodra de geldende rechtsregels, om wat voor reden dan ook, opgeschort worden of niet langer gelden, in een uitzonderingstoestand derhalve. En dit verklaart waarom Schmitt zo'n enorme belangstelling had voor de uitzonderingstoestand, voor de situatie waarin het recht opgeschort is. Degene die bevoegd is om tot deze opschorting te beslissen is immers dezelfde die beslist dat de rechtsorde geldt: de soeverein zelf. "Souverein is degene, die over de uitzonderingstoestand beslist" is dan ook de lapidaire openingszin van *Politische Theologie*.

Zoals de soeverein als de uiteindelijke *prima causa* van het recht zijn status als juridische notie verliest, zo is God als de *prima causa* van de gehele werkelijkheid uit de wereld verwijderd en tot een al dan niet te delen private geloofskeuze gemaakt. Voor Schmitt is de these dat God dood is

10 Zie hierover nader mijn *De verbeelding van het souvereine. Een onderzoek naar de theoretische grondslagen van politieke representatie* (Deventer 1999) met name pag. 274-330.

De 92-jarige Carl Schmitt aan zijn schrijftafel thuis in Plettenberg. Uit: Paul Noack, *Carl Schmitt. Eine Biographie* (Frankfurt am Main en Berlijn 1993) 188.

meer dan een diagnose van de werkelijkheid waarin we ons bevinden: het is voor hem als gelovig katholiek ook een onaanvaardbare reductie van die werkelijkheid. Schmitt leeft in de overtuiging van iets dat aangeduid kan worden als de *horror van de immanentie*: het besef dat die politieke theorieën die de werkelijkheid volledig vanuit zichzelf wensen te verklaren en uitgaan van een optimistische antropologie iets zeer essentieels over het hoofd zien, blind zijn voor de schaduwzijden van hun vooruitgangproject. Dit besef brengt hem tot de onderstreping van het belang van *het politieke*.

Volgens Schmitt is er namelijk in het politieke sprake van een uiteindelijke funderende tegenstelling. Zoals het in de economie uiteindelijk gaat om nuttig of niet-nuttig, in de esthetica om mooi of lelijk en in de ethiek om goed of kwaad, zo gaat het volgens Schmitt in het politieke uiteindelijk om de tegenstelling tussen het eigene en het vreemde, tussen vrienden en vijanden. Hij werkt deze gedachte uit in zijn in 1932 verschenen boek *Der Begriff des Politischen*. Dit is wellicht Schmitts meest omstreden boek, omdat volgens velen in de gelijkschakeling van politiek met het onderscheiden van het eigene en het vreemde op zijn minst een belangrijke rechtvaardiging te

vinden is van de manier waarop het nationaal-socialisme met zijn ideologische en raciale opposanten omging. En inderdaad moet worden toegegeven dat Schmitt zelf zijn boek in 1933 heeft aangepast aan de geest van de tijd en een tijd lang ook zelf zijn theorie op deze manier heeft ingekleurd.

Maar er is ook een andere lezing van dit boek mogelijk, één die de laatste jaren begint te prevaleren. In de uitgave van 1932 legt Schmitt er namelijk de nadruk op dat de tegenstelling tussen vriend en vijand geen morele, maar een politieke tegenstelling is. Schmitt duidt deze tegenstelling aan als *existentieel*: de vijand is mijn vijand omdat hij niet tot mij en mijn normensysteem te herleiden valt, omdat ik hem niet tot mij kan reduceren. De vijand confronteert mij derhalve met mijn eigen identiteit en met de grenzen daarvan. Hij is niet moreel verwerpelijk, hij is existentieel anders en omdat hij dat is, kan ik in de situatie komen dat ik de beslissing moet treffen om tegen hem te strijden, teneinde mijn eigen wijze van bestaan, mijn eigen identiteit te beschermen. Hieruit volgt volgens Schmitt geenszins dat ik ook het *recht* zou hebben om tegen hem te strijden: in het universum van het politieke is geen plaats voor termen als recht en onrecht, omdat mijn vijand en ik geen normenstelsel delen waarin wij op dezelfde wijze over deze begrippen denken. Mijn vijand is, kortom geen misdadiger, geen *Untermensch* of renegaat: hij is mijn opponent, met precies dezelfde aanspraken als ik. Volgens Schmitt ligt er een gevaar verborgen in de bewegingen als liberalisme en socialisme. Omdat zij op basis van hun optimistische antropologie de wereld in morele termen plegen te duiden (ze streven immers beide naar bevrijding van de mens en opheffing van onrecht) zijn ze bijna gedwongen om degenen die zich tegen hun leer keren niet als tegenstanders te (h)erkennen, maar als misdadigers of op zijn best misleide lieden af te schilderen, die bekeerd of desnoods vernietigd moeten worden.

Wie voor de mensheid, voor de bevrijding van de mensheid strijdt, plaatst zijn tegenstanders buiten het bereik van diezelfde mensheid. En daarmee, zo stelt Schmitt, wordt de theoretische mogelijkheid van de *Untermensch* geboren. Als de vijand een misdadiger of een on(der)mens is, vallen alle grenzen aan de oorlogvoering en alle onderscheid tussen combattanten en non-combattanten in potentie weg en volgens Schmitt (want hij zal ook na de Tweede Wereldoorlog aan zijn opvattingen vasthouden) heeft de twintigste eeuw ook laten zien dat zulks in de praktijk gebeurd is, met Auschwitz en Hiroshima als treurige ijkpunten. De pogingen om dit te verhelpen door het opstellen van voor iedereen geldig internationaal recht zijn volgens Schmitt geen oplossing: de schender van de regels wordt in dat

geval juist vanwege het bestaan van die regels een misdadiger, die niet bestreden, maar vervolgd en gestraft moet worden. Hiertegen pleit Schmitt in *Der Begriff des Politischen* vóór wat genoemd zou kunnen worden 'het goede recht van de tegenstander' en daarmee voor een beperking en begrenzing van de oorlog, maar juist tégen pogingen om haar volledig uit te bannen door haar bijvoorbeeld volkenrechtelijk voor misdadig te verklaren.¹¹

En ook hier zien we het belang van de beslissing terug. Want souvereiniteit draait niet slechts om het stichten van een rechtsorde, om het funderen van een *polis*, maar ook om de beslissing wie tot de polis gerekend kan worden en wie niet. Souvereiniteit is dan ook voor Schmitt een bij uitstek politiek begrip: het wijst ons niet slechts op de onmogelijkheid om het recht en de rechtsorde als een volmaakte eenheid te beschrijven en waarderen, het wijst ons ook op de onmogelijkheid om dat met de wereld te doen. Elke staat, elke soevereine gemeenschap is immers precies een staat omdat er andere staten zijn, omdat in het pluriversum van staten altijd de potentialiteit van de oorlog blijft bestaan. Het is precies die latente mogelijkheid van de *Ernstfall* die een volk bijeenbrengt en de gehoorzaamheid aan de staat rechtvaardigt: mijn staat beschermt mij en de mijnen als het er op aankomt. In ruil daarvoor gehoorzaam ik zijn wetten en ben ik bereid desnoods zelf het offer van mijn leven te brengen. Voor Schmitt is dit een zeer wezenlijk inzicht. Politiek is een ernstige zaak omdat de politiek uiteindelijk van mij kan vragen dat ik mijn leven in gevaar stel voor de gemeenschap waartoe ik behoor. Politiek is een ernstige zaak omdat deze wereld een ernstige plaats is, omdat de *condition humaine* zodanig is dat strijd en tweedracht niet uit ons bestaan zijn weg te denken – en wie dat probeert, brengt alleen maar ernstiger en vreselijker strijd en tweedracht. Schmitts weersin tegen het liberalisme, tegen het socialisme en na aanvankelijke ondersteuning ook het nationaal-socialisme komen voort uit zijn overtuiging dat deze politieke stromingen, omdat zij ervan overtuigd zijn de situatie van verdeeldheid en vijandschap door menselijk handelen op te kunnen heffen, de horizon van het politieke niet meer willen erkennen en daarmee uiteindelijk de wereld én de mens niet serieus nemen. Wie de mens een wereld voorspiegelt waarin geluk, vrede een eeuwige voorspoed uiteindelijk het rechtmatig erfdeel van

11 Het historische tijdvak dat volgens Schmitt het beste beantwoordt aan zijn pleidooi voor de *Hegung des Krieges* is het Europa van na de vrede van Westfalen en voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, de periode van 1648 tot 1914 dus. In deze periode ontstond het klassieke Europese volkenrecht, het *Ius publicum Europaeum*, waarvan Schmitt zich de laatste vertegenwoordiger voelde.

allen zullen zijn,¹² spiegelt de mens een drogbeeld voor dat onhaalbaar en levensgevaarlijk is.

Schmitts politieke filosofie is dan ook doortrokken van een *pathos van de ernst*: voor Schmitt zijn vrede en veiligheid nooit vanzelfsprekendheden, zijn orde en recht nooit volmaakt, maar altijd bevochten op de chaos, kwetsbaar en tijdelijk: 'Abel had een broeder, Kaïn. Daarmee begon de geschiedenis van de wereld.' De uiteindelijke vrede, de uiteindelijke orde en de uiteindelijke gerechtigheid zal door een ingrijpen Gods aan het einde der tijden bewerkt (moeten) worden. Tot die tijd is de mens gedoemd tot het politieke, geworpen in een wereld van twijfel, verdeeldheid en vijandschap – en de vorsten van deze wereld bieden een noodzakelijke, maar altijd onvolmaakte bescherming. En in die wereld moet de mens zijn weg vinden, als een wezen van onvolmaakte morele kwaliteiten, van wie desondanks de meest veeleisende morele beslissingen gevraagd worden. In het vermogen van de mens om dit aan te kunnen, in zijn weigering om deze verantwoordelijkheid van zijn schouders te laten wegnemen en in zijn bereidheid om de dimensie van het politieke te blijven erkennen, ligt voor Schmitt de glorie en de grootsheid van de mens in deze wereldtijd.

12 Of, in het geval van het nationaal-socialisme, de Ariër: maar aan de structuur van de redenering verandert dit natuurlijk niets.